

TRADUCEREA ȘI TIPĂRIREA CĂRȚILOR DE CULT ÎN LIMBA ROMÂNĂ, ELEMENTE ALE UNITĂȚII NAȚIONALE/ TRADUCTION ET IMPRESSION DES LIVRES LITURGIQUES EN ROUMAIN, ÉLÉMENTS DE L'UNITÉ NATIONALE

Mihai FLOROAIA¹

Rezumat: Cărțile liturgice ortodoxe imprimate începând cu secolul XVI au preocupat filologii, teologii și istoricii. Personalități culturale precum Nicolae Iorga, Ioan Bianu, George Călinescu, Nicolae Cartojan, etc. au prezentat apariția și evoluția scriiturii în limba română, care a fost încheiată după apariția imprimeriei.

În acest studiu, ne-am propus o analiză comparativă a evoluției traducerilor cărților liturgice ortodoxe, precum și un corpus format din prefețe și epiloguri din cărțile apărute pe teritoriile Țărilor Române din perioada cuprinsă între secolele XVI-XIX. Nu putem ignora faptul că biserica a imprimat o gamă variată de opere. Pe de-o parte, putem vorbi despre cartea liturgică și despre cartea cu conținut canonic, pe de altă parte despre cartea cu specific teologic (misionar, pastoral), și după ce limba română și-a dobândit forma complete, despre traducerile literaturii patristice. Traducerea și imprimarea cărților liturgice au reprezentat elemente adevărate de legătură între românii de pretutindeni, prin crearea unei limbi comune – unitară, specifică națiunii unitare.

Conștiința unității românilor din cele trei regiuni istorice a existat dintotdeauna și a fost întărită de circularea cărților traduse și imprimate în română. Cultura, patronată și susținută de oamenii bisericii, a produs apropierea politică a românilor din cele trei principate.

Unitatea culturală-spirituală și consecința naturală a unității ontologice a unui popor, chiar și diversitatea formațiunilor politice din spațiul românesc pare uneori să o contrazică. Prin activitățile pastoral-misionare, clerul a cultivat sentimentul național al unității și a pregătit unirea și independența Bisericii și a națiunii noastre românești.

O prezentare diacronică și sincronică a studiilor apărute pe tema operelor românești vechi va pune în lumină istoria scriiturii în limba română.

Cuvinte-cheie: imprimerie, scriitură, liturghie, limbă, unitate.

Résumé : Les livres liturgiques orthodoxes imprimés à partir du XVIe siècle ont préoccupé les philologues, les théologiens et les historiens. Des personnalités culturelles telles Nicolae Iorga, Ioan Bianu, George Călinescu, Nicolae Cartojan, etc. ont présenté l'apparition et l'évolution de l'écriture en roumain, qui a été achevée après l'apparition de l'imprimerie.

Dans l'étude présente, nous nous sommes proposé une analyse comparative de l'évolution des traductions des livres liturgiques orthodoxes, tout comme un corpus d'avant-propos et d'épilogues des livres parus sur les territoires des Pays Roumains

¹ Colegiul Tehnologic „Spiru Haret” Piatra-Neamț, floroaiamihai@yahoo.com.

durant la période du XVIe au XIXe siècle. Nous ne pouvons pas ignorer le fait que les imprimés de l'Église en roumain ont été assez variés. D'une part, nous pouvons parler du livre liturgique et du livre avec contenu canonique, d'autre part sur le livre à spécifique théologique (missionnaire, pastoral), et après que le roumain a acquis sa pleine forme, sur les traductions de la littérature patristique. La traduction et l'impression des livres liturgiques ont représenté de vrais éléments de liaison entre les Roumains de partout, par la création d'une langue commune – unitaire, propre à une nation unitaire.

La conscience de l'unité des Roumains des trois régions historiques a existé depuis toujours et a été renforcée par la circulation des livres traduits et imprimés en roumain. La culture, patronnée et soutenue par les gens de l'Église, a produit le rapprochement politique des Roumains des trois Principautés.

L'unité culturelle-spirituelle est la conséquence naturelle de l'unité ontologique d'un peuple, même si la diversité des formations politiques de l'espace roumain semblait parfois le contredire. Par les activités pastorales-missionnaires, le clergé a cultivé le sentiment national de l'unité et il a préparé l'union et l'indépendance de l'Église et de notre nation roumaine.

Une présentation diachronique et synchronique des études parues sur le thème des ouvrages roumains anciens mettra en lumière l'histoire de l'écriture en langue roumaine.

Mots-clés : imprimerie, écriture, liturgie, langue, unité.

Preliminarii

În studiul de față mi-am propus o analiză comparativă a evoluției traducerilor cărților de cult ortodoxe, precum și a unui corpus de prefețe și epiloguri ale cărților apărute pe teritoriul Țărilor Române în perioada secolelor XVI-XIX. Având în vedere faptul că textele vechi nu constituie niște simple relicve amorfe, îngropate în trecut, ci închid în sine argumente de necontestat ale devenirii unei literaturi și ale ecloziunii limbii literare românești, cu siguranță că analiza amănunțită a lor ne va oferi noi rezultate. O prezentare diacronică și sincronică a studiilor apărute pe marginea lucrărilor românești vechi scoate la iveală rolul scrisului în limba română în vederea menținerii unității de neam.

Dacă în decursul istoriei românilor nu a existat dintotdeauna o unitate politică și teritorială, a existat totuși unitatea de limbă, de credință și de cultură, care a reprezentat un adevărat catalizator al evenimentelor desfășurate în anul 1918.

Este cunoscut faptul că țărani și ciobanii aflați de o parte și de alta a Munților Carpați au întemeiat biserici și mănăstiri ducând mai departe credința creștină și același suflet românesc. Prin școlile înființate, tipografiile, copierea de manuscrise, tipărirea cărților, picturi de biserici, cântecele religioase, colindele etc., clericii și învățătorii au menținut unitatea de limbă, credință și cultură, contribuind la dezvoltarea sentimentelor patriotice. În același timp, domnitorii

și boierii din Țara Românească și Moldova au ctitorit locașuri sfinte pentru promovarea credinței și culturii poporului nostru.

Nu poate fi neglijat faptul că, înainte de realizarea unității tuturor românilor într-un singur stat, românii erau organizați în comunități (parohii) coagulate în jurul preoților. Limba română și credința creștină sunt componente fundamentale ale ființei și identității poporului nostru. Sfânta Liturghie săvârșită în limba română în toate provinciile locuite de către români a constituit un factor de unificare spirituală și națională, de dezvoltare a identității, conștiinței și culturii.

Conștiința unității românilor din cele trei regiuni istorice a existat dintotdeauna și s-a întărit prin circulația cărților traduse și tipărite în limba română. Cultura patronată și susținută de oamenii Bisericii a produs apropierea politică a românilor din cele Trei Principate Române.

Cunoscând foarte bine rolul Bisericii în istoria poporului nostru, precum și în dezvoltarea culturii și limbii române, Mihai Eminescu a numit, pe bună dreptate, Biserica Ortodoxă „*maica spirituală a neamului românesc, care a născut unitatea limbii și unitatea etnică a poporului...*” (Eminescu, 1989: 168-169), fiind „*păstrătoarea elementului latin...care a stabilit și a unificat limba noastră într-un mod atât de admirabil, încât suntem singurul popor fără dialecte propriu-zișe...*”. (Idem, 1989: 187).

Nu putem ignora faptul că tipăriturile bisericești în limba română au fost destul de variate. Pe de o parte putem vorbi despre cartea liturgică și despre cea cu conținut canonic, pe de altă parte despre cartea cu specific duhovnicesc (misionar, pastoral), iar după ce limba română a căpătat forma ei deplină, despre traduceri din literatura patristică. Toate aceste traduceri au fost fundamentate pe textele biblice. Prin urmare, înainte de a analiza lucrările cu caracter liturgic și pastoral, voi face o scurtă trecere în revistă a tipăriturilor de ordin scripturistic. Traducerea și tipărirea cărților de cult au reprezentat adevărate elemente de legătură între românii de pretutindeni prin crearea unei limbi comune, unitare, proprie unui neam unitar.

În privința scrisului românesc, trebuie spus că acesta este foarte vechi, fiind atestat documentar de prin secolul al XII-lea², ceea ce înseamnă că limba română era deja formată. Nimeni nu trebuie să se mai îndoiască de faptul că limba română s-a vorbit pe teritoriile românești din foarte vechi timpuri, chiar dacă slavona era folosită în spațiul oficial al puterii și în cel al Bisericii. Chiar dacă 1/6 din lexicul românesc conține cuvinte de origine slavă, nu se poate forma nici măcar o propoziție în limba română, alcătuită doar din aceste cuvinte, fapt ce constituie o dovadă clară că limba română era deja formată și

² Pe această temă a se vedea lucrarea lui Vasile Oltean, *Începuturile învățământului românesc în Șcheii Brașovului*, Brașov, 1985.

intrată în uz în momentul în care românii au adoptat, pentru unele domenii, limba slavonă.

Tipărirea cărților de cult ortodoxe, începând cu secolul al XVI-lea, în teritoriile locuite de români, i-a preocupat pe filologi, teologi și istorici. Personalități ale culturii române și universale precum Nicolae Iorga, Ioan Bianu, George Călinescu, Nicolae Cartoian etc. au prezentat apariția și evoluția scrisului în limba română, care s-a desăvârșit după apariția tiparului.

Texte scripturistice traduse și tipărite în limba română

Primele *Tetraevanghele* în limba slavonă au fost copiate la noi încă din secolele al XIII-lea și al XIV-lea. În anii 1404 – 1405, călugărul Nicodim de la Tismana, retras în Transilvania, a transcris pe pergament textul celor patru evanghelii, lucrare care reprezintă astăzi cel dintâi manuscris cu dată certă realizat în spațiul românesc, aflat la Muzeul Național de Artă al României. (Mircea, 1966: 203-221).

Tiparul românesc debutează în prima jumătate a secolului al XVI-lea prin Filip Moldoveanu (în anul 1544 a tipărit un *Catehism românesc* la Sibiu), chiar dacă se scria în limba română de multă vreme. Cel mai vechi text în limba română păstrat este *Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung*, datând din anul 1521, reprezintă un document răzleț, ulterior primelor traduceri românești cunoscute: *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Șcheiană*, *Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirea Hurmuzachi* și *Catehismul Marțian*, ale căror date sau autori nu le cunoaștem, însă, după cum a intuit ilustrul ierarh Antonie Plămădeală, „*Scriptura era cunoscută, se citea, se traducea, se explica în românește, în vorbă și în scris*”. (Plămădeală, 1981: 67 și Rădulescu, 1975: 349-354).

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea au fost tipărite în limba română și unele texte biblice: *Tetraevanghelul slavo – român* (1551 – 1553) al lui Filip Moldoveanu, *Tetraevanghelul* (1560 – 1561) al diaconului Coresi, *Apostolul* (1566), *Psaltirea* (1570) și *Palia de la Orăștie* (1581 – 1582).

Tipărițile coresiene românești au contribuit la formarea limbii române literare și liturgice. De la apariția primei cărți românești a lui Coresi, *Tetraevanghelul* din 1560-1561, până la ultima carte românească a sa, *Evanghelia cu învățătură*, din anul 1581, era răspunsul la așteptările preoțimii române, cum aflăm din „Epilogul” celei dintâi: „*Amu avutu jelanie pentru sfente cărți creștinești tetroevel și amu scrisu aceste sfente cărți de învățătură, să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe Rumânii cine-su creștinii. Cumu grăiaște și sf-ntulu Pavelu ap-slu cătră Corinteani 14 capete: în Sfânta Besoarecă mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțelesu decâtu 10 mie cuvinte neînțelese în limbă străină*”. (Bianu și Hodoș, 1907: 44-45).

Unitatea culturală a românilor a fost intuită chiar de diaconul Coresi, în „Epilogul” *Psaltirii* românești de la Brașov, din anul 1570: „*dacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi românii n-avem...începutu-s-au a se scrie aceste sfinte Psaltiri*”. (*Ibidem*: 55-56).

Totodată, diaconul Coresi a contribuit la propagarea culturii române și la făurirea unității naționale și prin ucenicii pe care i-a format. (Păcurariu, 2011: 87-88).

Tipăriturile coresiene s-au răspândit în toate provinciile românești, solidificând sentimentul de unitate, precum spunea și Nicolae Iorga: „marele merit al acestor cărți e poate acesta că trecând botarele, au adunat sufletește, prin viața culturală, pe toți românii laolaltă. Prin ele, mai mult decât prin vechile manuscrise, care circulau greu și se copiau puțin, nedesăvârșit, s-a întemeiat o viață literară, comună tuturor românilor...”. (Ivașcu, 1969: 103; Becleanu Iancu, 1974: 109).

Noul Testament de la Bălgrad (Alba Iulia, 1648), tipărit de mitropolitul Simeon Ștefan (1643 – 1656) în pofida tuturor condițiilor nefavorabile cauzate de acțiunile calvinilor, reprezintă prima ediție românească integrală a Noului Testament. Deși se încadra în curentul umanist al vremii, conform căruia se recomanda luminarea poporului prin propria limbă, începuturile traducerii cărților Noului Testament au avut loc la Mănăstirile Govora și Dealu (1642 – 1644), la Alba Iulia realizându-se corectura și revizuirea textelor. Din dorința de a reda cât mai exact textul neotestamentar, traducătorii au păstrat unele cuvinte grecești, în forma originală, „îmbrăcându-le” în haina fonetică și morfologică românească.

Din Prefața (Predoslovie)³ *Noului Testament de la Bălgrad* se desprind două idei majore: unitatea neamului românesc din toate ținuturile și necesitatea acceptării unei singure limbi literare pentru toți românii. Totodată, românii s-au simțit uniți și au trăit ca atare prin folosirea unei limbi unice, conturându-li-se conștiința unității. „Aciasta încă vă rugăm să luați aminte că rumânii nu grăescu în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip; pentr-aceia cu nevoie poate să scrie cineva să înțeleagă toți grăind un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip: au veșmânt, au vase, au altele multe nu le numesc într-un chip. Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sunt buni carii umblă în toate țările, așia și cuvintele acelea sunt bune carele le înțeleg toți. Noi drept aceia ne-am silit, de încât am putut, să izvodim așia cum să înțeleagă toți, iar de nu vor înțeleage toți nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuiia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de s-au mestecat cuvintele cu alte limbi de nu grăescu toți într-un chip.” (B.R.V., 1907: 169-170). Conștient de existența mai multor graiuri, autorul realizează o traducere clară, expresivă și ușor accesibilă tuturor românilor.

Operă de mari proporții pentru acea perioadă (944 pagini, format mare), cunoscută și sub numele de Biblia lui Șerban Cantacuzino, Biblia de la București (1688) reprezintă „un monument literar, de limbă, dar în același timp și un act editorial fără egal”. (Simionescu și Buluță, 1981: 57).

³ Este vorba de cea de a doua predoslovie referitoare la crearea unei limbi literare unitare, pe care să o înțeleagă toți românii. Prima predoslovie era una protocolară în care se aduceau mulțumiri principelui Gheorghe Rakoczy I din partea lui Simion Ștefan. A se vedea I. Bianu și N. Hodoș, B.R.V., tom. I, pp. 165 – 170.

Traducerea acestei prime ediții integrale a Sfintei Scripturi în limba română a fost rezultatul muncii mai multor cărturari români din cele trei provincii românești, după cum rezultă chiar din prefața lucrării: „*La tâlcuirea acestei Sfinte Scripturi făcând multă nevoință și destulă cheltuială, despre o parte puind dascăli știuți foarte den limba elinească, pe prea înțeleptul cel dentru dascăli ales și arbiereu Ghermano Nisis, și după petreacerea lui, pre alții, care s-au întâmplat, și despre altă parte, ai noștri, oameni ai locului, nu numai învățați întru a noastră limbă, ce și de limba elinească având știință ca să o tălmăcească, carii luând lumină și dentr-alte izvoade vechi și alăturându-se cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vreaarea lui Dumnezeu o au săvârșit, precum se veade.*”⁴ Acestei mențiuni merită adăugat faptul că textul Noului Testament l-a avut la bază pe cel de la Bălgrad din anul 1648, iar în ceea ce privește cărțile Vechiului Testament, au fost utilizate diverse traduceri în manuscris precum cea a lui Nicolae Milescu, din anii 1661 – 1664, sau o traducere îndreptată de către mitropolitul Dosoftei al Moldovei. (Toma, 1995: 215-242). Din aceste motive, Biblia de la București constituie expresia deplină a unității de limbă și neam românesc, reprezentând încununarea eforturilor depuse de către diverși cărturari din cele trei Țări Române și contribuind efectiv la formarea unei limbi literare românești. Răspândindu-se în toate ținuturile locuite de români, ea a contribuit la afirmarea conștiinței de neam, precum și a unității de limbă și credință.

Oscilând între tradiție și noutate, textul evanghelic atinsese, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, un stadiu semnificativ al evoluției sale, în consonanță cu procesul de modernizare a limbajului biblic românesc.

Biblia de la Sibiu (1856 – 1858), apărută sub coordonarea mitropolitului Andrei Șaguna (1808 – 1873), avea la bază textele Noului Testament de la Bălgrad, ale Bibliei de la București, precum și edițiile de la Blaj (1795), Buzău (1854 – 1856), confruntate cu textul în limba greacă al ediției de la Atena (1843) a Septuagintei. În studiul introductiv, intitulat *Cunoștințe folositoare despre Sfânta Scriptură*, Șaguna arăta aportul Noului Testament de la Bălgrad și al Bibliei de la București în procesul formării și uniformizării limbii literare românești. (Crăciunescu, 1909: 440 – 457).

Cartea liturgică și literatura patristică – elemente de promovare a limbii române

⁴ [https://ro.orthodoxwiki.org/Biblia_de_la_Bucure%C8%99ti_\(1688\)](https://ro.orthodoxwiki.org/Biblia_de_la_Bucure%C8%99ti_(1688)). (accesat în data de 12 noiembrie 2018). Vezi și *Biblia adecă Dumnezeiască Scriptură ale celei Vechi și ale celei Noao Leage*, București, 1688, p. 933, accesibil, în format pdf, la următorul link, accesat în data de 12 noiembrie 2018: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/Biblia_Bucuresti_1688.pdf.

Considerat principala carte bisericească de ritual, care aparține celor mai vechi texte creștine de slujbă, *Liturghierul* (gr. λειτουργικόν) cuprinde rânduielile Sfințelor Liturghii ale ritului bizantin, care se oficiază de către arhierii și preoții ortodocși, în duminicile de peste an și în sărbători: *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur* (cea mai des săvârșită), *Liturghia Sfântului Vasile cel Mare* (se săvârșește de zece ori pe an) și *Liturghia Darurilor mai înainte sfințite sau a Sfântului Grigorie Dialogul* (săvârșită în Postul Paștelui), având unele precizări asupra modului și a timpului săvârșirii lor, la care se adaugă textele și cântările slujbelor premergătoare, precum și rugăciuni la diverse trebuințe.

În secolul al XV-lea au fost copiate câteva liturghiere slavone, având ornamente bogate, printre care cel de la Feleacu, din anul 1481 (BCU Cluj, Ms. 4745) și cel scris în 1492 de ieromonahul Ghervasie de la Mănăstirea Putna, ajuns în posesia mitropolitului Teofil al Ardealului (1692-1697).⁵

Primul *Liturghier* tipărit în limba română, în anul 1570, la Brașov, îi aparține diaconului Coresi.⁶ Descoperit și descris pentru prima oară abia în anul 1927 (Sulică, 1927: 6-38), singurul exemplar care se mai păstrează la Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu, cuprinde numai *Rânduiala dumnezeieștii Proscomidii* și *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*. Apariția cărții s-a datorat intensificării propagandei calvine în Transilvania, prin care li se impunea preoților români, încă din anul 1567, „să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu, curat și drept, în limba lor adevărată, românească, spre edificarea obștii”. (Hurmuzaki, 1911: 626). Rolul de a definitiva procesul de introducere definitiv limba română în cult i-a revenit mitropolitului Antim Ivireanul, creatorul limbii noastre liturgice, care a publicat o nouă versiune a *Liturghierului* în limba română, prin care „slavona era gonită din ultimul ei adăpost”. (Iorga, 1966: 85).

Ediția îngrijită de mitropolitul Veniamin Costache și publicată la Iași, în anul 1818⁷, marchează ultima fază în desăvârșirea acestui prototip al *Liturghierului* (Vintilescu, 1972: 48 și Auner, 1908: 731-769) sub aspectul stabilirii textului de bază, existent îndeaproape până astăzi. Cărturarul moldovean a restructurat discursul liturgic, realizând o modernizare masivă sub aspect lexical. (Porcescu, 1967: 165-174). Pornind de la constatarea că în edițiile anterioare s-au strecurat „nu puține sminteale în cuvinte”, a supus textul unei revizii radicale, printr-o colaționare cu sursele primare, după cum declară în prefață: „...și am alăturat izvodul acel vechiu cu acel elino-grecesc și slaveno-rusesc și am văzut multă nepotrivire pre la multe locuri, atât în cuvinte, cât și în învățăturile ce sânt

⁵ BAR Cluj, Ms. 2. Vezi Al. Mareș, *O traducere în limba română din jurul anului 1100?*, în *Contemporanul*, nr. 20 (1853), 14 mai 1982, p. 10; Idem, *Scriere*, pp. 33-34.

⁶ Editat inițial de Spiridon Căndea în *MA*, V, 1960, nr. 1-2, pp. 70-92, textul a fost restituit filologic și comentat de Al. Mareș, la Editura Academiei Române, în anul 1969.

⁷ ****Liturghiile Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasile cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818.

așezate printr-însa”. Astfel, mitropolitul a pledat pentru înlocuirea, pe scară largă, a cuvintelor de origine slavă cu corespondentele lor de origine latină, precum *agneț* cu *pâine*, *blagoslovit* cu *binecuvântat*, *cădire* cu *tămâiere*, *dveră* cu *ușă*, *molitvă* cu *rugăciune*, *prestol* cu *masă*, *vohod* cu *intrare* etc. Ideile sale privind latinizarea textului au fost amplificate în prefața-pastorală a noii ediții a *Dumnezeieștilor Liturghii* din anul 1834.

Carte liturgică reprezentativă din cadrul cultului ortodox, *Mineiul* (gr. Μηναιον) cuprinde slujbele ținute la praznicele împărătești, la sărbătorile sfinților cu prăznuire și ale sfinților de fiecare zi, aranjate în ordine cronologică. Este descrisă slujba zilnică oficiată la Vecernie și Utrenie, precum și rânduiala sărbătorilor de peste an și a celor șapte Laude din ajunul Nașterii Domnului și al Bobotezei. Utilizat pe parcursul anului, împreună cu *Octoiubul*, *Triodul* sau *Penticostarul*, *Mineiul* este alcătuit dintr-o parte imnografică, în care sunt cuprinse cântările de origine nescripturistică ale poeziei creștine apologetice (canoane, tropare sau stihiri, condace, icoase), alături de indicații tipiconale referitoare la caracterul slujbelor pe zile, și o parte hagiografică, inserată după oda a șasea din slujba Utreniei, în care se relatează viețile sfinților, legende despre biografia martirilor și a asceților celebrați, precum și istoricul sărbătorii respective.

Prima serie completă de 12 Mineie a fost inaugurată prin ediția de la Buzău în anul 1698, scoasă de ucenicul lui Dosoftei, episcopul tipograf Mitrofan. (Pavel, 2012: 81). O serie nouă de *Mineie* concepute în întregime în limba română, va vedea lumina tiparului la Râmnic, sub îngrijirea episcopilor Chesarie și Filaret. Întâi a apărut *Mineiul* pe luna octombrie, în 1776, urmat de cel pe noiembrie, în 1778, iar în anul 1779 vor fi publicate cele pe lunile decembrie, ianuarie, februarie și martie. Pentru restul lunilor (din aprilie până în septembrie), *Mineiele* vor fi editate în anul 1780 de către episcopul Filaret, succesorul lui Chesarie. (*Ibidem*). La o primă lectură se observă că limba Mineiilor era unitară, utilizându-se cuvinte de largă circulație în fraze specifice limbajului liturgic răsăritean.

Mitropolitul Varlaam al Moldovei nu și-a intitulat prima carte tipărită, apărută, în anul 1643, în tipografia de la Mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, *Carte moldovenească de învățatură...*, ci *Carte românească de învățatură...*, cunoscută în mod curent sub numele de *Cazania lui Varlaam*, pe care domnul o prezenta drept *dar limbii românești*. Lucrare masivă, (1.012 pagini), cartea de învățatură avea două părți: prima cuprindea 54 de cazanii la duminicile de peste an, iar a doua, 21 de cazanii la praznicile împărătești și ale sfinților. (Păcurariu, 2011: 105-106). Frumusețea și acuratețea limbajului folosit de către Varlaam au făcut ca textele să poată fi citite cu ușurință până astăzi. Circulația acestora a fost una fără precedent în tot spațiul locuit de români nu doar în cele trei Principate. În Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș s-au descoperit peste 400 de exemplare, ea contribuind atât la apărarea credinței ortodoxe, cât și la afirmarea conștiinței

și unității naționale a românilor.⁸ Astfel, Varlaam a contribuit la „crearea națiunii române creștine-ortodoxe prin cuvânt” și a creat o limbă literară românească „din tezaurul cugetării divine și din graiul țăranului român”. (Zamfirescu, 2007: 8).

Următoarea lucrare oferită românilor, în mod special preoților, a fost *Șapte Taine a Beseareicii* (1644), un îndrumar extrem de necesar, ca și celelalte care vor mai urma. Cea de a treia sa tipăritură, *Răspuns la Catehismul calvinesc* din anul 1645, se pare, la Mănăstirea Dealu (Rosetti, Pop, Pervain și Piru, 1970: 345), avea să-l consacre pe Varlaam drept primul polemist în teologia românească, după cum, tot așa, ar putea fi considerat primul traducător de literatură patristică în românește, opera ascetică *Leastăvița (Scara) Sfântului Ioan Sinaitul (Scărarul, † 649)*, rodul muncii sale la Mănăstirea Secu (în jurul anului 1618), rămânând din păcate în manuscris. (Mihail, 1964: 1069-1083). Tot netipărit a rămas și *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu* din anul 1645.

Dacă mitropolitul Varlaam a tipărit doar cărți de învățătură pentru români, în cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea situația se va schimba prin activitatea mitropolitului Dosoftei care a încercat să traducă singur câteva cărți de slujbă în limba română. Prin lucrările sale precum *Psaltirea în versuri* (1673), *Preacinstitul Acatist și Paraclis al Preasfintei Născătoare de Dumnezeu...* (1673), *Dumnezeiasca Liturghie* (1679 și 1683), ierarhul a urmărit să ofere preoților cele mai importante și necesare cărți de cult care să ajute la oficierea slujbelor în limba română.

Traducătorii, prefațatorii și tipografii și-au manifestat crezul lor în luminarea neamului românesc prin cultură și introducerea limbii române literare. În decursul timpului aceștia au evidențiat rolul utilizării și măreția limbii române. Spre exemplu, în Predoslovnia Pravilei de la Govora (1640) se menționa: „*Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor; cu aceai cugetai și eu robul domnului meu lui Is. Hs. să scot această carte, anume pravila pre limba românească, sfințiilor voastre frați dubovnici români care sunteți păstori oilor celor cuvântătoare ale turmei lui Hs...*” (B.R.V., I: 108). Același lucru este evidențiat și în *Cuvânt împreună către toată semenția românească din Cartea de învățătură* a lui Varlaam (1643): „*Diîntru cât s-au îndurat Dumnezeu dintru mila sa de ne-au dăruit dăruim și noi acest dar limbii românești, carte pre limba românească, întâi de laudă lui Dumnezeu, după aceea de învățătură și de folos sufletelor pravoslavnici. Să fie și de puțin preș, iar voi să o primiți nu ca lucru pământesc, ci ca un odor ceresc, și prinsă cetind pre noi pomeniți și întru ruga voastră pre noi nu uitareți și fiți sănătoși... Cu mult mai vârtos limba noastră românească, ce n-are carte pre limba sa, cu nevoie iaste a înțelege cartea altei limbi, și pentru lipsa dascălilor și-a învățătorei... ” (Ibidem: 139-140).*

Versificarea Psaltirii de către Mitropolitul Dosoftei se încadra într-un curent general din Apusul Europei, accentuat după reforma protestantă, când

⁸ Vezi Florian Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj-Napoca, 1983.

cântarea încerca să înalțe sufletele credincioșilor suplinind lipsa icoanei și a liturghiei. Astfel, Dosoftei reprezintă prima persoană care a versificat Psalmii lui David într-o limbă națională în cadrul Bisericii Ortodoxe, lucrarea sa fiind una originală, influențată doar de poezia populară românească.

Privitor la opera în proză a mitropolitului Dosoftei aș vrea să amintesc *Viața și petriaceria svenților* (1682 – 1686), o compilație, în patru volume, după mai multe izvoare grecești și slavone. Lucrarea a circulat în toate provinciile românești, fiind instructivă pentru preoți și contribuind la întărirea sentimentelor religioase în rândul poporului. (Stan, 1945: 29-33).

Cert este faptul că Dosoftei a avut și serioase preocupări patristice, mai ales după anul 1686, când a fost nevoit să trăiască la Jolkiev, în Polonia. A tradus în limba română patru capitole din *Expunerea credinței ortodoxe* (Dogmatica) Sfântului Ioan Damaschin (Elian, 1967: 3), *Istorie bisericească și privire mistică* a patriarhului Gherman al Constantinopolului, *Dialog împotriva ereziilor și despre credința noastră* și o *Culegere cu 40 de cuvântări* ale unor Sfinți Părinți. (Păcurariu, 2011: 125). Toate acestea mă determină să afirm, pe drept cuvânt, că mitropolitul moldovean a fost unul dintre cei mai mari cunoscători ai literaturii patristice din vechea cultură română.

În decursul secolului al XVII-lea, Biserica Ortodoxă Română a cunoscut o perioadă de maximă înflorire datorită marilor ierarhi cărturari care au păstorit: Anastasie Crimca, Varlaam, Dosoftei (în Moldova), Luca Cipriotul, Teofil, Teodosie, Antim Ivireanul (în Țara Românească) și Ilie Iorest, Simion Ștefan, Sava Brancovici (în Ardeal). Prin implicarea lor, începe o adevărată *românizare* a slujbelor bisericești în declinul culturii slavone.

Cert este că în secolul al XVIII-lea exista toată literatura de specialitate teologică tipărită.

În loc de concluzii

Succinta prezentare făcută a reliefat câteva pârgii privitoare la importanța traducerilor și tipăriturilor în limba română pentru formarea conștiinței naționale și cultivarea sentimentului unității de neam.

După cum se poate observa, prima dată au fost traduse, prelucrate și tipărite acele lucrări care erau de maximă importanță și stringentă actualitate pentru nevoile culturale românești. Pe lângă cărțile religioase necesare efectuării serviciului divin în limba maternă au fost tipărite și lucrări cu conținut laic, din literatura universală (greacă și romană), întrucât necesitatea unui progres era simțită în toate domeniile.

Cartea a îndeplinit un imens rol social, pătrunzând peste tot datorită limbii vii a poporului, utilizarea ei fiind nu numai în cult ci și în școală (prin manuale, prefețe, prelegeri etc.).

Chiar dacă s-a slujit foarte mult în limba slavonă, a existat dorința de a se introduce în cult limba română, vorbită de popor. Întrucât marea majoritate a

populației românești nu cunoștea limba slavonă, preoții au predicat dintotdeauna în limba română. Deși cunoșteau limba slavă, nu o utilizau în raporturile cu credincioșii. Dacă astăzi limba română este uniformă în toate regiunile țării, acest fapt se datorează demersurilor slujitorilor bisericii.

Indiferent de formarea lor inițială, Diaconul Coresi, Filip Moldoveanul au fost promotori ai limbii române. Când au început tipăriturile în Moldova, s-a tipărit exclusiv în limba română.

Cartea bisericească a constituit un factor important ce a contribuit la formarea conștiinței de unitate românească. După cum afirmam, Cazania lui Varlaam din anul 1643 a ajuns și în Ardeal într-un număr de peste 400 de exemplare. Noul Testament de la Bălgrad, Biblia de la București, Cele 12 Mineie de la Râmnic (1776-1780) vor fi reeditate la Buda, Neamț și Sibiu.

Mesajele transmise prin cartea tipărită au contribuit mult la formarea și dezvoltarea conștiinței naționale, având în vedere faptul că promovarea unor idei a dus la constituirea și desăvârșirea statului național român. Ideea de unitate politică a fost precedată de conștiința unității de neam și de limbă existentă încă din secolul al XVII-lea în gândirea marilor cărturari umaniști.

Unitatea de neam, limbă în spațiul românesc se observă și din circulația cărților de cult și teologice.

Biserica Ortodoxă Română a avut o contribuție majoră la promovarea conștiinței unității spirituale a neamului românesc. Ea a cultivat în sufletele credincioșilor români conștiința trează că au aceeași obârșie, același neam, aceeași limbă și aceeași credință străbună.

Conștiința unității de neam a fost consolidată prin traducerea și tipărirea cărților bisericești în limba română, punându-se astfel bazele limbii române literare.

În spațiul românesc, tipăriturile au exprimat pe de o parte gradul de cultură, iar pe de altă parte dorința de progres a poporului român.

Chiar dacă s-a slujit foarte mult în limba slavonă, a existat dorința de a se introduce în cult limba română, vorbită de popor.

Preoții au predicat dintotdeauna în limba română. Ei cunoșteau limba slavă, însă nu o utilizau în raporturile cu enoriașii. Diaconul Coresi, Filip Moldoveanul sunt promotori ai limbii române. Dacă astăzi, limba este uniformă în toate regiunile țării se datorează demersurilor slujitorilor bisericii. Când au început tipăriturile în Moldova, s-a tipărit exclusiv în limba română. În secolul al XVIII-lea exista toată literatura de specialitate teologică tipărită.

Conștiința unității din cele trei regiuni istorice românești a existat mereu, fiind accentuată prin circulația de carte scrisă în limba română. Odată cu apariția tiparului în limba română, aceasta s-a desăvârșit și nu s-a inventat, așa cum le-ar plăcea unora să susțină.

Unitatea cultural-spirituală este consecința firească a unității ontologice a unui neam, chiar dacă diversitatea formațiunilor politice din spațiul românesc

părea uneori să contrazică acest fapt. Din modul în care au circulat cărțile de cult și cele teologice se observă unitatea de neam și limbă în spațiul românesc intra și extracarpatic.

Prin activitățile pastoral-misionare, clerul a cultivat sentimentul național al unității și a pregătit unirea, independența și neatârarea Bisericii și neamului nostru românesc.

Bibliografie:

- Auner, Ch. (1908): *Les versions roumaines de la liturgie de saint Jean Chrysostome*, în *Χρυσοστομικά*, Roma, Libreria Pontificia di F. Pustet, 1908, pp. 731–769.
- *** *Biblia adecă Dumnezăiască Scriptură ale celei Vechi și ale celei Noao Leage*, București, 1688, 935 p., în format pdf, accesat în data de 12 noiembrie 2018, accesibil la următorul link: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/Biblia_Bucuresti_1688.pdf
- *** *Bibliografia românească veche* (B.R.V.), Vol. I (1508 – 1716), București, 1903, 186 p.
- Bădără, Doru (1998): *Țiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros, 1998, 250 p.
- Becleanu Iancu, Adela (1974): *Geneza culturologiei românești*, Iași, Editura Junimea, 1974, 269 p.
- Bianu, Ioan și Hodoș, Nerva (1907): *Bibliografia Românească Veche, 1508-1830* (BRV), Vol. I, București, Atelierele Grafice „Socec & Co.” Tipo Moldova, 1907, 1128 p.
- Călinescu, George (1986): *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Editura Minerva, 1986, 957 p.
- Ciobanu, Ștefan (1992): *Istoria Literaturii Vechi*, Chișinău, Editura Hyperion, 1992, 701 p.
- Crăciunescu, Pr. prof. Aurel (1909): *Mitropolitul Andrei Șaguna și Sfânta Scriptură*, în *Revista Teologică*, an. 3, nr. 9-10, 1909, pp. 440 – 457.
- Dudaș, Florian (1983): *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Vadului, Feleacului și Clujului, 1983, 505p.
- Dușu, Alexandru (1968): *Însemnări despre rolul cărții în realizarea statului național român*, în *Revista bibliologică*, 1968, nr. 11, pp. 662-663.
- Elian, Alexandru (1967): *Dosoștei poet laic*, în *Contemporanul*, nr. 21, 1967, p. 3.
- Eminescu, Mihai (1989): *Țimpul*, 14 august 1882, în *Opere*, Vol. XIII, București, Editura Academiei Române, 1989, pp. 168 – 169.
- Ibidem* (1989): „*Liber-cugetător, liberă cugetare*”, *Țimpul*, 2 februarie 1879, în *Opere*, Vol. X, București, Editura Academiei Române, 1989, p. 187.
- Flaișer, Mariana (2010): *Notații privind limba română din însemnările de pe manuscrise și cărți religioase din Țara Moldovei (sec. XVI – XIX)*, în *Text și discurs religios*, vol. 2, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2010, pp. 127 – 132.
- Floroaia, Mihai (2018): *L'idée de l'unité nationale dans le discours religieux à l'occasion de la Grande Union de 1918*, în *Text și discurs religios*, Vol. 9, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2018, pp. 139-150.
- Gafton, Alexandru (2010): *Biblia de la 1688. Aspecte ale traducerii*, în *Text și discurs religios*, vol. 2, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2010, pp. 49-72.

- Gheție, Ion și Mareș, Alexandru (1994): *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, Editura Minerva, 1994, 394 p.
- Guia, Sorin (2005): *Ideea unității de limbă și cultură românească în prefețele lui Varlaam*, în *AUI*, secțiunea III, Lingvistică, tomul LI. *Studia linguistica et philologica in honorem Lucian Frâncu*, 2005, pp. 195-202.
- Hurmuzaki, E. (1911): *Documente privitoare la istoria românilor*, Vol. XV, partea I, București, Atelierele Grafice Socec & comp., 1911, 775 p.
- Iorga, Nicolae (1966): *Istoria literaturii românești*, vol. II, București, Editura Minerva, 1966, 300 p.
- Ivașcu, George (1969): *Istoria literaturii române*, Vol. I, București, Editura Științifică, 1969, 630 p.
- Leb, pr. prof. dr., Ioan-Vasile (2001): *Biserica în acțiune*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2001, 169 p.
- Manea, Lăcrămioara (2007): *Carte românească veche (secolul al XVII – lea) în colecțiile institutului de cercetări eco-muzeale Tulcea. Considerații*, în *Romanoslavica*, XLII, București, Editura Universității București, 2007, pp. 221-246.
- Mihail, pr., Paul (1964): *Leastăvița (Scara raiului). Traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacție*, în *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 11 – 12, an. 82, 1964, pp. 1069 – 1083.
- Mircea, Ion-Radu (1966): *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevangelul popii Nicodim (1404–1405)*, în *Romanoslavica*, XIII, 1966, pp. 203–221.
- Moga, Valer (2000): *Lexicul religios în discursul elitelor politice românești din Transilvania anului 1918*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, Vol. 14/I, 2000, pp. 239–252.
- Moldoveanu, Ioan (2010): *Tiparul cărților de cult în limba română, Premisă a autocefaliei Bisericii ortodoxe române*, în *Autocefalie, libertate și demnitate*, București, Editura Basilica a Patriarhiei Române, 2010, pp. 264-278;
- Idem (2013): *Tipografiile vechi din Principatele române în Dicționar de muzică bisericească românească*, București, Editura Basilica, 2013, pp. 812-818.
- ****Molitâvnice*, Bălgrad, 1689, ediție îngrijită, studiu introductiv și glosar de Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman și Dumitru A. Vanca, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2009, 1086 p.
- Oancea, Dorin (2014): *Niveluri de realitate ale cuvântului religios*, în *Text și discurs religios*, Vol. 7, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, pp. 87 – 95.
- Oltean, Vasile (1980): *Cartea românească din Șcheii Brașovului, factor de unitate națională*, în *Valori Bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, Vol. I, Muzeul Județean Vâlcea, 1980, pp. 180 – 186.
- Idem (1985): *Începuturile învățământului românesc în Șcheii Brașovului*, Brașov, 1985.
- Pavel, Eugen (2012): *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2012, 212 p.
- Idem (2012): *Textul evanghelic în cultura română (încercare de sinteză)*, în *Limba Română*, LXI, 2012, nr. 1, pp. 26 – 37.
- Păcurariu, pr. prof. dr., Mircea (2011): *Cultura teologică românească. Scurtă prezentare istorică*, București, Editura Basilica, 2011, 311 p.

- Idem (1994): *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al B.O.R., Vol. III, 1994, 606 p.
- Plămădeală, dr., Antonie (1981): *Dascăli de cuget și simțire românească*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al B.O.R., 1981, 547 p.
- Poenaru, Daniela (1973): *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, Editura Muzeul Județean Dâmbovița, 1973, 344 p.
- Porcescu, Scarlat (1967): *Limba română literară în opera Mitropolitului Veniamin Costachi*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, XLIII, 1967, nr. 1–2, pp. 165–174.
- *** *Predoslovii*, Antologie și cuvânt înainte de Tudor Nedelcea, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1994, 253 p.
- Rădulescu, Cornel (1975): *Primele traduceri românești ale cărților de ritual – sec. XVI-XVIII*, în *Glasy Bisericii*, nr. 3 – 4, 1975, pp. 349 – 354.
- Râpă-Buicliu, Dan (2000): *Bibliografia românească veche. Aditamenta I (1536-1830)*, Galați, Editura Alma, 2000, 248 p.
- Rosetti, Al., Pop, M., Pervain, I și Piru, Al. (1970): *Istoria Literaturii române*, Vol I, ediția a II-a, București, Editura Academiei R.S.R., 1970, 382 p.
- Simionescu, Dan și Buluță, Gheorghe (1981): *Pagini din istoria cărții românești*, București, Editura Ion Creangă, 1981, 190 p.
- Simonescu, D., Petrescu, V. (1972): *Târgoviștea – vechi centru tipografic românesc*, Târgoviște, Muzeul Județean Dâmbovița, 1972, 133 p.
- Spiridon, Elena (2011): *Elemente de gândire teoretică regăsite în prefețele textelor traduse sau editate de mitropolitul Veniamin Costache. Problematika traductologică*, în *Text și discurs religios*, Vol. 3, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011, pp. 143 – 148.
- Stan, Liviu (1945): *Sfinți români*, Sibiu, 1945, 79 p.
- Sulică, Nicolae (1927): *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Brașov în 1570*, în *Șoimii*, III, nr. 9 – 10, 1927, Târgu Mureș, pp. 6 – 38.
- Toma, Stela (1995): *Biblia de la București (1688) în conștiința culturală europeană*, în *Autocefalie, Patriarhie, Slujire sfântă*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al B.O.R., 1995, pp. 215 – 242.
- Țăra, Vasile (2018): *Cultura ecleziastică, făuritoare și păstrătoare a unității de limbă și de neam*, în *Text și discurs religios*, Vol. 9, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2018, pp. 207 – 214.
- Vasile, Vasile (2014): *Evoluția psalmului ca gen muzical (II)*, în *Revista Muzică*, nr. 3, 2014, pp. 86-119.
- Vlad, Ionel-Valentin (2017): *Stâlpii poporului român: credința și limba*, în Christy, Aura (ed.), *Identitatea românească în preajma Centenarului Marii Uniri (1918-2018)*, București, Editura Contemporanul, 2017, pp. 112-115.
- Vintilescu, Petre (1972): *Liturghierul explicat*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al B.O.R., 1972, 384 p.
- Zamfirescu, Dan (2007): Ziarul *Argeșul*, 6 septembrie 2007, p. 8.